

ALTONAS HEBRAISKE BOGTRYKKERIER

AF

ARTHUR ARNHEIM

Hebraiske bogtryk er blandt de vigtigste kilder til viden om jødisk historie i det 17. og 18. århundrede. Et studium i hebraisk bogproduktion kan give mange nye indfaldsvinkler til en forståelse af de jødiske samfunds livsbetingelser og kulturelle udvikling. I det 16. århundrede var det de italienske byer med Venedig i spidsen, som stod for hovedmassen af den hebraiske bogproduktion. I det 17. århundrede blev Amsterdam det vigtigste center for fremstilling af hebraiske bøger. Der blev produceret ikke alene til at dække det lokale marked blandt jøderne i Nederlandene. En omfattende og velorganiseret eksport til det centrale og østlige Europa og Tyrkiet styrkede grundlaget for bogproduktionen i Amsterdam. I det 17. århundrede er der registreret ca. 2300 titler på hebraiske bøger trykt i Amsterdam. I slutningen af århundredet begyndte der at dukke enkelte hebraiske bogtrykkerier op i tyske byer som Frankfurt am Main og Frankfurt an der Oder. Betingelserne for produktion af hebraiske bøger disse steder var kraftigt hæmmet af restriktioner. Overalt i de tyske lande og riger var det den lokale fyrste, der udstedte privilegier og koncessioner til trykning af bøger, men selv stærke enevældige fyrster kunne ikke tillade sig at disponere frit på dette område. Borgerskabet i byerne med deres laug og monopoler kæmpede kraftigt imod, at jøder fik adgang til at drive erhverv i byerne og specielt imod, at de trængte ind på felter, hvor de kunne tage næring fra borgerne. Heflig modstand kom også fra gejstligheden, som frygtede, at jøderne ville udbrede vranglære og polemisere mod kristendommen. I et vist omfang var gejstlighedens modstand mod jøders tilstedeværelse i byerne også baseret på fra middelalderen bevarede forestillinger om, at jøderne var fordømt til isolation og evige vandringer mellem folkene i verden. Fyrster, som forstod, at jøder kunne komme til at udgøre et nyttigt element i deres

lands økonomiske system, og som derfor var velvilligt indstillet overfor i et vist begrænset omfang at acceptere jødernes erhvervsmæssige virksomhed i byerne, måtte derfor finde kompromis'er.

For den hebraiske bogproduktion betød det, at man til at begynde med gav kristne privilegerede bogtrykkere ret til at trykke hebraiske bøger. Enkelte jødiske typografer fik tilladelse til at tage ansættelse hos de nævnte bogtrykkere og kunne så bosætte sig i byerne. Under sådanne forhold blev det derfor kun til en lidet omfattende produktion, som udgik fra de trykkerier, der fik tilladelse til at trykke hebraiske værker. Man kunne slet ikke forsyne de store og stærkt bogbrugende jødiske samfund i Østeuropa, som langt ind i det 18. århundrede måtte importere bøger fra Amsterdam. Bøgerne gik ad søvejen til Danzig og spredtes derfra østpå. At de jødiske samfund i hertugdømmerne og Danmark også importerede hebraiske bøger fra Amsterdam, har man et nutidigt bevis på: De to meget fine udgaver af Haggadah' en (den bog, som benyttes i jødiske hjem ved Pesahfesten) som udkom hos Proops i Amsterdam i henholdsvis 1695 og 1712 fandtes i originaludgaver og benyttedes i en del dansk-jødiske hjem helt frem til Anden Verdenskrig.

I hertugdømmerne Slesvig og Holsten under de danske kongers herredømme var de jødiske samfund vokset stærkt i løbet af sidste halvdel af det 17. århundrede. Væksten var koncentreret omkring Altona, der var ledende i menighedsforbundet AHW – omfattende menighederne i Altona, Hamburg og Wandsbeck, som stod under de danske kongers beskyttelse. Disse havde givet jøderne delvis autonomi. Menighedsforbundet voksede både i velstand og kulturel indflydelse. Der var her en naturlig sammenhæng. Med den voksende velstand fulgte, at man kunne tiltrække anerkendte lærde til at virke som rabbinere og oprette og drive læreanstalter, hvor de hebraiske skrifter kunne studeres og være grundlaget for produktion af afhandlinger og bøger. I denne forbindelse er det nødvendigt kort at præcisere rabbinernes stilling og funktion i datidens jødiske samfund. Rabbinernes opgave var at drive forskning og undervisning omkring de jødiske skrifter. Jødedømmens grundlag var Loven og studiet af den var bestemmende for de juridiske afgørelser, som rabbinere skulle træffe. Overrabbineren var som oftest „Aw Bet Din“, d.v.s. retsformand for den rabbinske domstol, som traf retslige afgørelser, som man i de autonome jødiske samfund havde lov til internt at træffe. Det gjaldt både familieretlige spørgsmål som bryllupper, skilsmisser, arv og konflikter om økonomiske spørgsmål mellem jøder indbyrdes og ligeledes

religiøse og rituelle spørgsmål. Tvivlsspørgsmål om jødisk lovs fortolkning blev ofte stillet til rabbinerne, og svarene herpå samt egentlige domsafgørelser med fyldige præmisser og argumentation blev trykt og offentliggjort. Rabbinerne gav normalt kun egentlige prædikener til menighedsmedlemmerne to gange om året, men også samlinger af sådanne prædikener blev tidligt trykt og udgivet i bogform.

På denne baggrund er det forståeligt, at Altona – som i begyndelsen af det 18. århundrede havde flere jødiske læreanstalter, hvor anerkendte lærere havde deres virke – havde behov for et hebraisk bogtrykkeri. Et første forsøg på at få kongeligt privilegium til oprettelse af et sådant blev gjort i 1708. Commercedirektør Moses Joseph Wessely indsendte en ansøgning til Frederik 4. om privilegium for Isaac de Cordova fra Amsterdam om oprettelse af et bogtrykkeri i Altona, som kunne trykke „spanske og orientalske bøger“. Wessely var en af de tyske (ashkenasiske) jøder, som under Store nordiske Krig (1700-1721) havde nære forretningsmæssige forbindelser til den danske stat. Cordova tilhørte, som navnet antyder, det spansk-portugisiske (sefardiske) samfund i Amsterdam, hvor han i perioden 1706-1709 havde bogtrykkeri. Efter al sandsynlighed havde han vanskeligheder med at klare sig i konkurrence med de store, veletablerede hebraiske trykkerier i Amsterdam som f.eks. familiefirmaerne Athias og Proops, og ville derfor undersøge mulighederne nordpå. Han har formentlig truffet Wessely i Glückstadt. Da denne havde gode forbindelser til det danske hof, har Cordova bedt ham om at fremsende ansøgning.¹ Der savnes oplysninger om sagens behandling hos de danske myndigheder. Tilsyneladende blev ansøgningen ikke imødekommet. I hvert fald finder vi snart Cordova i Hamburg, hvor han i perioden 1710-1714 trykte hebraiske bøger hos en kristen, privilegeret bogtrykker.

Det længe opsparede behov for et hebraisk bogtrykkeri blev tilfredsstillet i 1726. Hele to hebraiske bogtrykkerier begyndte deres virksomhed i menighedsforbundet AHW. Det første var et trykkeri i Wandsbeck,² som der ikke var søgt privilegium til at drive, og det andet var Samuel Popperts trykkeri i Altona.³ Poppert havde indsendt en ansøgning om privilegium til at drive hebraisk trykkeri, og han havde heri

¹ Rigsarkivet, Tyske Kancelli, Indenlandsk afd. Patenten, 1708, Folio 3.

² A. Arnheim og U.Haxen: Moses Hagiz og det hebraiske bogtrykkeri i Wandsbeck. *Fund og Forskning* 38, 1999, s. 119-133.

³ Bernard Brillling: Die Privilegien der Hebräischen Buchdruckerei in Altona. *Studies in Bibliography and Booklore (SBB)*, vol. IX, Cincinnati, Ohio 1971.

anført, at han var sagkyndig, idet han tidligere havde trykt hebraiske bøger i Hamburg. Han anførte iøvrigt, at ingen eksisterende bogtrykker i Altona var istand til at trykke hebraiske skrifter. Dermed ville han formentlig sige, at hvis han fik tilladelse, ville han ikke gå nogen af de kristne bogtrykkere i bedene. Vi skal nedenfor komme tilbage til spørgsmålet om, hvorfor trykkeriet i Wandsbeck ikke søgte privilegium, mens Poppert fandt det nødvendigt at indsende sin ansøgning. Det privilegium, han modtog den 2.3.1726, var meget favorabelt, idet det ikke indeholdt nogen egentlige restriktioner. Den eneste betingelse var, at de bøger som bragtes til trykning skulle godkendes af overrabbineren og menighedsledelsen i Altona. Denne bestemmelse må forstås således, at overrabbineren og samfundets ledere havde ansvaret for den censur, som bogtryk dengang normalt var underkastet. Det faldt inden for rammerne af det selvstyre, som kongen gennem privilegierne til de jødiske samfund i Altona, Hamburg og Wandsbeck havde tilstået disse. Forhåndsgodkendelse – approbation – af hebraiske tryk kendes tidligt i mange jødiske samfund. Oprindeligt var det en anbefaling af et værks læseværdighed, men fra omkring det 18. århundredes begyndelse blev det ofte til overrabbineres og ledelsers middel til at bremse uønskede skrifter i at blive trykt. Dette forhold skulle, som det vil blive påvist nedenfor, give anledning til alvorlige konflikter, som kom til at ryste både rabbineres og menighedslederes autoritet.

Popperts hebraiske bogtrykkeri i Altona havde kun en kort levetid. Han trykte både hebraisk og jiddish i perioden 1727-1730 inklusive. De værker, som han stod for trykningen af, var fra et typografisk synspunkt ikke særligt bemærkelsesværdige. Indholdsmæssigt kom kun en enkelt bog, trykt hos ham, til at få betydning i tidens debat. Det drejer sig om Moses H̄agiz's værk: *Me'orer Zikaron U'measef Ha'mahanot* (Altona 1727).⁴ Det kan nok undre, at H̄agiz, som netop på dette tidspunkt var stærkt engageret i udgivelsen af værker trykt i Wandsbeck, lod denne bog udkomme i Altona, og det kendes der ingen forklaring på. Poppert måtte opgive sin virksomhed, måske netop fordi han ikke kunne klare sig i konkurrencen med trykkeriet i Wandsbeck, der producerede bøger af stor betydning i datidens kulturelle og religiøse debat blandt jøder.

Den næste, som kom til at stå for hebraisk bogtryk i Altona, var Ephraim Heckscher (død 1759). Han var betydeligt bedre rustet til

⁴ Elisheva Carlebach: *The pursuit of heresy*, 1990, s. 271.

opgaven end Poppert havde været. Han var en velhavende og lærd person, som tillige var en af Altona-menighedens ledende mænd.⁵ Det er iøvrigt et spørgsmål, om man ikke snarere skal kalde Heckscher for forlægger end bogtrykker. Heckscher ansøgte ikke om bogtrykkerprivilegium. Som menighedsleder har han formentlig forstået det sådan, at spørgsmål om tilladelse til trykning af hebraiske skrifter hørte ind under det selvstyre, som danske konger siden Chr. 4. havde tilstået jødiske samfund i Slesvig og Holsten.⁶ I modsætning til Poppert var Heckscher ikke fagkyndig. Som bogtrykker er han kun nævnt i tre værker, deriblandt en responsasamling af overrabbineren Ezekiel Katzenellenbogen (1732). Heckscher har haft hjælp af kvalificerede, fagkyndige medarbejdere, og der er god grund til at tro, at den, som ledede hans trykkerivirksomhed, var Aharon ben Elijahu Katz. I en lang årrække begyndende med 1734 finder vi talrige hebraiske bøger trykt i Altona med angivelse af Katz som trykker. Det må anses for sandsynligt, at Heckscher efter få år har overladt trykkeriet til Katz. Mange af de værker, som blev trykt i Altona og Wandsbeck i perioden 1736-1744 blev læst langt uden for AHW-menighedernes grænser. Det skyldtes tre rabbinere, der udover at være forfattere hver på sin vis havde indflydelse på bogproduktionen.

Moses Hagiz, (1671-1751) fra Jerusalem levede henved 20 år i Altona. Herfra førte han en omfattende korrespondance med de betydeligste rabbinere i Europa og Mellemøsten. Han videreførte her sine felttog mod de sabbataianske kættere. Hagiz blev også den ledende kraft bag trykkeriet i Wandsbeck. Han arbejdede nært sammen med overrabbiner Ezekiel Katzenellenbogen, (1667-1749). Synligt udtryk herfor var de mange bøger, som de sammen approberede. En særlig bemærkelsesværdig indflydelse blev udøvet af rabbiner Jacob ben Zvi Emden – hebraisk forkortet Jabez og i danske dokumenter ofte kaldt Jacob Hirschel.⁷

Emden var født i Altona i 1697, hvor hans far – og før denne – hans morfar havde været overrabbinere. Selv havde han været overrabbiner i Emden 1729-1732 – heraf navnet – en post han havde opgivet for at vende tilbage til sin hjemby. Her levede han indtil sin død i 1776 uden at beklæde noget embede.

⁵ Eduard Dukesz: *Chachme AHW*. Hamburg 1908, s. 11 og s. 32.

⁶ Om danske kongers privilegier til de jødiske samfund, se Günter Marwedel: *Die Privilegien der Juden in Altona*. Hamburg 1976.

⁷ J.J. Schachter: *Rabbi Jacob Emden, life and major works*. Harvard 1988.

I efteråret 1743 indsendte Emden en ansøgning til Chr. 6. for at få privilegium på oprettelse og drift af et hebraisk bogtrykkeri i Altona. Både ansøgningen og de danske myndigheders skrivelser om sagen er bevarede ligesom teksten til det givne privilegium. Herved gives der en enestående mulighed for at få indblik i såvel Emdens argumentation som de danske myndigheders overvejelser, inden afgørelsen faldt ud til fordel for Emden.⁸

Hvorfor indsendte Emden overhovedet ansøgningen om privilegiet? Han var vidende om, at hebraiske bøger havde været trykt både i Wandsbeck og Altona fra 1726 uden at der forelå et privilegium. Han havde endda selv fået trykt tre af sine arbejder på disse trykkerier, et i 1738 og to i 1739. Det førstnævnte havde han fremsendt til kongen sammen med sin ansøgning. Selv oplyste Emden i ansøgningen, at han havde opgivet stillingen som overrabbiner i Emden og havde begivet sig til Altona, fordi han længtes efter sin hjemby. Her håbede han at kunne ernære sig som bogtrykker „und zugleich dadurch meinen Vaterland zu dienen.“ Hvad det sidstnævnte angik, gav han i sin ansøgning en længere udredning om det skadelige for landets økonomi ved, at hebraiske bøger måtte importeres fra forskellige steder i Tyskland, ja endog fra Italien og Tyrkiet, fordi der manglede et hebraisk bogtrykkeri i Altona (hvormed han formentlig mente et privilegeret trykkeri).

Bemærkelsesværdige er også de kvalifikationer, han anførte. Han havde vedlagt en attest fra myndighederne i Emden om, at hans embedsførelse som overrabiner havde været upåklagelig. Han fremsendte et eksemplar af det lærde værk, som han havde fået udgivet i Wandsbeck 1733 og som han vedlagde for at det kunne indgå i Det Kongelige Bibliotek.⁹ Endelig gjorde han en del ud af at anføre, at hans far, Hakham Zvi, og før denne hans morfar, Salomon Mirels, havde været overrabinere i Altona. Han bad om at få privilegiet tildelt „ohne jemandes Beeinträchtigung.“ Med kendskab til de problemer, Emden i de foregående år havde haft med trykningen af sine værker, bliver det tydeligt, hvad der var grunden til, at han søgte privilegiet og søgte det uden indskrænkninger.

⁸ De vigtigste dokumenter vedrørende Emdens ansøgning findes aftrykt i B. Brillings artikel i *SBB* (note 3), vol. XI, 1976, s. 48-53.

⁹ Førstebibliotekar ved Det Kgl. Bibliotek, Raphael Edelman, eftersøgte i 1973 bogen i bibliotekets samlinger med negativt resultat. Se *SBB* (note 3), vol. XI, 1976, note 34.

I de selvstyrende jødiske samfund i det 17. og 18. århundrede var det nødvendigt for den indre fred og balance, at overrabbineren og „de ældste“ – d.v.s. den lægmandsstyrelse, som var udpeget – samarbejdede friktionsfrit. Det hændte ofte, at de jødisk-retslige afgørelser, som en overrabbiner traf, gav anledning til konflikter – navnlig når en læg menighedsleder og hans familie var involveret i den sag, som afgørelsen vedrørte. Kritik blev tit fremført af uafhængige rabbinere som Hagiz og Emden, der ikke havde noget embede at forvalte og som derfor risikofrit kunne indtage knivskarpe legalistiske holdninger. Ezekiel Katzenellenbogen, der var overrabbiner i Altona, da Emden vendte tilbage til sin hjemby, formåede igennem sin lange embedsperiode at træffe de afgørelser, som var nødvendige, uden at komme på kollisionskurs med menighedsledelsen. Til gengæld havde han flere uoverensstemmelser med Emden, der efterhånden forbitrede forholdet mellem dem.

Modsetningerne kom frem til overfladen i 1739, da Emden var ifærd med at få trykt en samling af sine responsa. Flere af dem var stærkt kritiske over for nogle af overrabbinerens afgørelser, og det lykkedes den sidstnævnte at få standset den videre trykning. De nærmere omstændigheder ved denne sag er interessante. Den, der havde alarmeret menighedsledelsen, var „Aharon Setzer“ – sætteren Aharon. Under det navn kendte man i Altona Aharon ben Elijah Katz, der virkede som faktor på det hebraiske bogtrykkeri, som ovennævnte Ephraim Heckscher havde indrettet. Faktoren havde henvendt sig til menighedsledelsen for at spørge, om han måtte trykke Emdens værk. Svaret blev afgivet og er refereret i menighedens protokol 17. August 1740 og gik ud på, at trykning kunne tillades, forudsat at Emden skriftligt erklærede, at han ikke ville angribe overrabbineren. Det gik Emden ikke med til, og resultatet blev, at Emdens responsasamling først blev udgivet efter Katzenellenbogens død 1749.¹⁰

På denne baggrund er det forståeligt, at Emden søgte et kongeligt privilegium til sit bogtrykkeri. Et sådant ville kunne udlægges og bruges som en autorisation af de værker, som han ønskede at trykke. Når han ydermere i sin ansøgning havde bedt om uindskrænket ret til trykning, var det et forsøg på at omgå censur fra overrabbinerens og menighedsledelsens side. Også myndighedernes behandling af ansøgningen giver gode oplysninger i sagen. Man sendte ansøgningen til

¹⁰ Schachter (note 7), s. 169.

høring hos magistrat og præsident for byen Altona, der igen sendte en forespørgsel til de privilegerede bogtrykkere brødrene Burmester og til markgreve Frederik Ernst, der var statholder. Brødrene Burmester svarede, at de ikke ville have noget imod, at Emden falbød hebraiske bøger i kongens riger og lande, men afviste hans ønske om at oprette et hebraisk bogtrykkeri, som de frygtede ville give anledning til misbrug, ved at Emden ville falde for fristelsen til at trykke både tyske og latinske værker og dermed skade dem i deres næring. De gjorde også opmærksom på faren for, at Emden ville trykke skadelige og for den kristne religion ufordelagtige skrifter til publikums forargelse. Statholderen advarede også mod, at man udhulede brødrene Burmesters privilegium og gjorde opmærksom på, at problemet kunne undgås ved at de anskaffede hebraiske typer og trykte de hebraiske bøger, som der var behov for.

Det fremgår af disse svar på høringen, at parterne benyttede helt den samme argumentation, som myndighederne i flere tyske byer havde brugt, når jøder bad om tilladelse til at trykke hebraiske bøger. Det havde resulteret i, at man i bedste fald gav tilladelse til, at trykning kunne finde sted på kristne privilegerede trykkerier, og at man i den forbindelse tillod enkelte jødiske typografer at tage beskæftigelse hos de kristne bogtrykkere.

Alt tydede nu på, at Emden ikke ville få den ønskede tilladelse, når afgørelsen skulle træffes i geheimekonseillet. Men Jacob Emden havde en allieret i København. Det var den københavnske jødiske menighedsleder Meir Emden, der havde gode forbindelser til hoffet. Trods navneligheden var han ikke i familie med Altona-rabbineren, men han var en stor beundrer af denne. Jacob Emden fortæller selv i sine erindringer *Megillat Sefer*, at den københavnske menighedsleder ydede betydelige beløb for at få sagen afgjort til hans fordel: „Han udførte sit hverv hurtigt og med afholdelse af store udgifter,“ skrev Jacob Emden.¹¹ Det skal nok ikke forstås sådan, at han bestak kongens ministre. Snarere var det sådan, at han – efter tidens skik – efterfølgende sendte de ministre, der havde medvirket til sagens lykkelige afslutning, en pengegave som tak for deres indsats.

Afgørelsen faldt i geheimekonseillet og blev meddelt Emden ved skrivelse af 11. november 1743.¹² Protokollatet udfærdiget i konseillet viser, at den eneste betænkelighed man havde, drejede sig om risikoen

¹¹ Jacob Emden: *Megillat Sefer*. Ed. David Kahana. Warszawa 1897.

¹² Rigsarkivet. Tyske Kancelli, Indenlandsk afd. Patenten 1743. s. 992.

for, at et privilegium til Emden ville betyde en indskrænkning i brødrene Burmesters rettigheder som privilegerede bogtrykkere i Altona. Løsningen på dette problem blev, at Emdens privilegium kom til at indeholde en klausul, hvorefter der ville blive tale om konfiskation og salg af Emdens trykkeri, hvis han overtrådte bestemmelsen om udelukkende at trykke hebraiske bøger. Halvdelen af det, som ville indkomme ved et sådant tvangssalg, skulle tilfalde brødrene Burmester og den anden halvdel skulle gå i statskassen. Emden måtte desuden af finde sig med, at privilegiet ikke blev givet „uden nogen form for indskrænkning,“ som han havde bedt om i ansøgningen. I privilegiet var indført nøjagtigt den samme bestemmelse, som også Poppert havde fået i sit om, at det, som blev trykt, skulle være godkendt af overrabbiner og menighedsledelse i Altona.

Behandlingen og afgørelsen af denne sag giver forklaring på de danske myndigheders holdning til problemerne omkring oprettelse og drift af hebraiske bogtrykkerier i hertugdømmerne, og på det forvirrende forhold, at nogle trykkere søgte privilegium, mens andre undlod at søge: Når Wandsbeck-trykkeriet var startet i 1726 uden privilegium skyldtes det, dels at Wandsbeck var en landsby uden noget borgerskab og privilegeret trykkeri, hvis rettigheder man risikerede at krænke, dels formentlig også at virksomheden her blev udøvet i nært samarbejde med Altonas overrabbiner. Når Samuel Poppert 1726 havde ansøgt om privilegium til sit trykkeri, har det formentlig været for at øge virksomhedens prestige. Det at udgive bøger, der på titelbladet angav, at de var blevet til på et kongeligt privilegeret trykkeri, øgede tilliden til produktet. Da Ephraim Heckscher i 1732 etablerede sit trykkeri, søgte han ikke privilegium. Som menighedsleder har han tydeligvis vidst, at tilladelse til at trykke hebraiske bøger var et internt anliggende, som henhørte under det selvstyre, Altona-menighedsforbundet havde fået tilstået. For Emdens vedkommende var ansøgningen om uindskrænket ret til at trykke hebraiske skrifter – som det fremgår af ovenstående – et mislykket forsøg på at undgå censur fra menighedsledelsen og overrabbineren i Altona. Måske har det også for Emden været af betydning at kunne pryde titelbladene på sine skrifter med et „cum privileg. Mayest.“ Han brugte det i hvert fald som en slags kongelig autorisation under det store felttog, som han fra 1751 førte mod overrabbiner Eibeschutz, hvilket vil fremgå af nedenstående.

Allerede inden Emden havde fået privilegiet, havde han indkøbt nye hebraiske typer i Amsterdam og gjort plads til trykkeriet i sit hus i

ספר כרתי ופלתתי

אלק א' פלתי' י"ד אשר אהי היל ואבער בלתי ישראל' וק' ול' ק' ח' יושב בשמי תחבובי
ק' ק' פלתי' הסגור והלבושק יע"א 'הוהו' סגב ס"ה תהודי' נהן נמיע
אל"ה ספתי וריתי' זה המדע סנה לפרך סלתי יושב על כסא הולאס רליתי' מעסה
תחפורר הלסס ודיב חתינוד' והכוחו וליכחו וסדורו וסגס עס היל'
ככל נאמר בסקרימת הספר
דל קר' ב' :

נרפס פה קק אלמונא

בכה ר'חוב וזאת האר' לודי' ה'זרח וס'נמל' יסלל' וס'
הח'מסלל' לודי'ס' המלך' הסודי' הסודי' מלוד'
אלחושעמ' בס' יל' כ'יהסל' מלמו' לו'לע'ד'ול'רע'ול'סל'ד'פ'ר'מל'ס' :

Titelside til Kereti u-Feleti af Jonathan Eibeschütz Altena, 1763. Eget forlag. (Med dedikation til „den gløvedrige Fr. V“ nederst på siden).

Altona. Som inspektør og fagkyndig leder af trykkerivirksomheden havde han ansat den ovenfor omtalte Aharon ben Eliyahu Katz som havde trykt nogle af Emdens tidlige arbejder.¹³ Det første værk, som kom fra Emdens nye trykkeri (1745-1747), var en meget speciel bønnebog forfattet af ham selv. Den anførte de jødiske bønner med kommentarer og forklaringer på de traditioner, som gennem tiderne havde udviklet sig i forbindelse med de daglige bønner. Til bønnebogen havde Emden, som han var forpligtet til i henhold til sit privilegium, indhentet overrabbiner Katzenellenbogens approbation. Men der knytter sig en beretning hertil, som siger en del om Emdens selvbevidsthed, og som giver perspektiv til den store konflikt med Katzenellenbogens efterfølger, som Emden senere gav anledning til. Efter at have modtaget en approbationsskrivelse fra overrabbineren, som indeholdt en smuk anbefaling af bogen, skrev Emden tilbage og bad om en ny, fordi han ikke fandt den første rosende nok. Det ønske kom han igennem med, for overrabbineren sendte en ny og mere bifaldende approbation.¹⁴

I perioden 1745-1775 udkom der på Emdens trykkeri, i henhold til oplysninger givet af ham i selvbiografien, 38 bøger og 24 polemiske skrifter allesammen forfattet af ham selv.¹⁵

De polemiske skrifter hører næsten allesammen til den strid, som opstod i 1751, kort tid efter at Katzenellenbogen var blevet afløst af en ny overrabbiner for tre-menighederne, Jonathan Eibeschütz (1690-1764).

Da menighedsledelsen efter Katzenellenbogens død skulle nominere en kandidat til overrabbinerembedet, besluttede man at opfordre Eibeschütz til at overtage posten. Han var en højt respekteret rabbiner, der havde bestridt vigtige embeder i Prag og Metz og havde opnået stort ry som prædikant. Der er ingen tvivl om, at Emden følte sig stødt over ikke at være blevet opfordret til at overtage det ledige embede. Selv påstod han senere, at han aldrig havde været interesseret i at blive overrabbiner noget som helst sted. Det er imidlertid tydeligt, at han var dybt såret over ikke at blive opfordret. Den almene anerkendelse af hans suveræne beherskelse af de jødiske videnskaber gjorde ham topkvalificeret og især den omstændighed, at hans for-

¹³ Brillling (note 3), *SBB* XI, s. 42.

¹⁴ Schachter (note 7), s. 190-191.

¹⁵ Kun lidt under halvdelen findes registreret i den nyeste og fyldigste hebraiske bibliografi, Y. Vinograd: *Thesaurus of the Hebrew book*. Jerusalem 1993, vol. 2.

fædre havde tjent menigheden i Altona godt som overrabbiniere, måtte betyde, at man ikke kunne komme uden om at opfordre ham til at tage embedet. Der er imidlertid heller ikke megen tvivl om, hvorfor han blev forbigået. Ved flere lejligheder havde han givet anledning til kontroverser med overrabbiniere, menighedsledelse og menige medlemmer. Emden manglede evnen til smidigt at gå ind for kompromisser – en helt nødvendig egenskab når man skulle samarbejde med den læge menighedsledelse.

Den generelle baggrund for kontroversen mellem den nye overrabbiniere og Emden var den kamp, som gennem flere generationer havde været udkæmpet i den jødiske verden. I 1666 havde Sabbatai Zvi ladet sig udråbe til „Messias, jødernes konge.“ Kort tid efter var han gået over til Islam, men til trods herfor vedblev mange jøder – selv længe efter hans død – at tro på, at han havde været Messias, og at han ville vende tilbage. Der dannedes hele tiden nye sekter, filosofiske og religiøse systemer baseret på sabbataianismen. Blandt dem, der havde stået forrest i kampen mod sabbataianerne, var flere fremtrædende rabbinere i Altona, som Emdens far, Hakham Zvi, og de ovennævnte Moses Hagiz og Ezekiel Katzenellenbogen.

Den direkte anledning til Emdens felttog mod Eibeschutz var at finde i nogle amuletter, som overrabbiniere i 1751 skulle have forfattet teksten til. På dette tidspunkt var gravide kvinder i Altona opskræmte over et større antal uforklarlige dødsfald blandt fødende. Amuletterne skulle være en beskyttelse herimod. Emden fandt amuletternes tekst sabbataiansk. I sin private synagoge – som menighedsledelsen oprindeligt helt ekstraordinært havde givet Emden tilladelse til at opretholde – udstedte han en erklæring, der sagde, at amuletternes udformning tydeligt viste, at de var krypto-sabbataianske. Dermed havde han i realiteten beskyldt den religiøse leder af den store og ansete Altona menighed for at være kætter.

Menighedsledelsen måtte reagere hurtigt og håndfast på dette – som det må være forekommet samtiden – uhyrlige angreb. Straks den følgende dag (5. februar 1751) inddrog ledelsen Emdens tilladelse til at holde privat gudstjeneste i sit hjem og forbød ham at trykke hebraiske skrifter i sit trykkeri. To dage senere fulgte en udvisningsordre. Hermed havde menighedsledelsen benyttet de næststrengeste sanktioner. Åbenbart fandt man i første omgang, at den strengeste sanktion – bandlysning – ikke kunne bruges mod en så anset lærd som Jacob Emden. Sanktionerne fik imidlertid i længden ingen betydning. Emden negligerede dem og begyndte nu rigtigt at benytte sit trykkeri i sin

kamp mod Eibeschütz. Andetsteds er der i detaljer blevet gjort rede for den langvarige og omfattende konflikt.¹⁶ Her skal der kun resumeres, at striden splittede Altona-menigheden i tilhængere og modstandere af konfliktens to hovedpersoner. En kort periode (1751-1752) flygtede Emden til Amsterdam, fordi han frygtede for sit liv. Til tider gik det så vidt, at der udbrød håndgemæng i Altonas gader og til sidst appelleredes der til kongen (Frederik 5.) for at han skulle træffe en afgørelse, der kunne gøre ende på stridighederne. Parterne hvervede tilhængere blandt de kendteste rabbinere i Europa, og selvom en foreløbig afgørelse blev truffet i 1756 – uden at nogen kunne sige, hvem der egentlig havde sejret – fortsatte Emden at forfatte og trykke polemiske skrifter mod Eibeschütz.

Det var imidlertid risikabelt for Emden at publicere sine polemiske skrifter. Det indebar en overtrædelse af bestemmelsen i hans privilegium som foreskrev, at overrabbineren skulle godkende skrifter til trykning i hans bogtrykkeri. Senere under konflikten kom der yderligere vanskeligheder, idet de danske myndigheder på et tidspunkt krævede af parterne, at de ophørte med at udsende bøger og flyveblade, der angreb modparten. Emden havde imidlertid allerede ved en tidligere lejlighed før konflikten var brudt ud, fundet en mulighed for at sløre sin trykning af et værk. I 1736, da han havde ladet et skrift trykke med stærk kritik af den rabbiniske domstol i Altona, havde han på titelbladet anført, at det var trykt (udgivet) i Konstantinopel.¹⁷

Nu, efter at konflikten var brudt ud, kom flere af de polemiske skrifter som Emden forfattede med angivelse af, at de var udgivet i Amsterdam. Andre igen blev udgivet under pseudonymet David Ganz.¹⁸ Bortset fra en enkelt undtagelse kom de polemiske indlæg forfattet af Emden uden angivelse af sted for udgivelsen, nogle gange endda uden året for trykningen. Undtagelsen, der stammer fra 1753, kan skyldes, at Emden måske på dette tidspunkt har følt sig sikker på sejren i kampen.

Emden havde flittigt benyttet sit trykkeri til at fremstille sine stridskrifter. Men derudover trykte han flere egne værker bl.a. to bind responsa. Såvidt vides udkom der aldrig værker af andre forfattere. Lige til året for Emdens død i 1776 kom der værker forfattet af ham selv på hans bogtrykkeri.

¹⁶ Schachter (note 7), kap. 5, s. 370-499.

¹⁷ Skriftet havde titlen *Igeret Bikoret*, se Y. Vinograd (note 15), Altona nr. 24.

¹⁸ Vinograd (note 15), Altona nr. 59 og 61.

eine zweite Sevigne¹⁾ genannt. Sie ist 1817 als Christin in Berlin gestorben. Ihr Sohn David, der berühmte Joh. Aug. Wilh. Neander, 1789 in Göttingen geb., verliess 1805 das Hamb. Johanneum mit einer Abschiedsrede „De Judaeis optima conditione in civitatem recipiendis“ (gedruckt in Gurlitts Schulprogramm, Michaelis 1805). 1806 trat er zum Christentum über. Der (seit 1798) Direktor des Hamb. Stadttheaters, Jac. Herzfeld, 1762 in Dessau geb., hatte nach einem Versuch, Mediziner zu werden, in Wien 1791 F. L. Schröder kennen gelernt, der ihn nach Hamb. mitnahm, wo er als Schauspieler in jugendlichen Rollen bald der Liebling des Publikums wurde. Auch er hat (1796) die Taufe

genommen.
Gleichfalls Renegaten sind der bekannte Uebersetzer des Schulchan arukh und des Talmudtraktates Berakot Heinr. G. F. Löwe; 1771 in Hamb. geb., ferner Sigmund Immanuel, 1792 in Hamb. geb., 1847 Gymnasialdirektor in Minden, und vorher Fr.

Jonathan Eybeschütz mit einem der verfehmten Amulette.
Nach einem Amsterd. Aquarell i. Bes. d. Herrn A. Wolf, Dresden.

Chr. (früher Isr.) Meyer, der sich selbst „(14 Jahre) gewesener jüdischer Rabbi zu Hamburg, Altona und Wandsbek“ nennt. Er liess sich 1693 in Bremen taufen und ist 1738 im Oldenburgischen gestorben

Die schöngestige Literatur baute Friedrich Alexander

¹⁾ Bail, Les juifs au 19. siècle, 2. éd., Paris 1816, p. 143 sagt von ihr: „Esther Mandel, (sic!). Cette dame, née à Hambourg (sic!), était regardée en Allemagne comme une nouvelle Sévigné. On a publié une partie de ses Lettres

Jonathan Eybeschütz (1690-1767). Ukendt kunstner u.d.

Man må nu spørge: Hvem trykte Eibeschützs værker og indlæg i striden? I 1755 udkom værket *Luhot Edut* i Altona.¹⁹ Det var en samling vidnesbyrd afgivet af nogle af de mest respekterede rabbinere i Europa til fordel for Eibeschütz og var dennes svar på Emdens angreb. Aharon ben Elijah Katz er opgivet som den, der trykte bogen. Det vil erindres, at Katz i 1745, da Emden startede sit trykkeri, fungerede som fagkyndig inspektør hos denne. Det er utænkeligt, at Katz – under den hårdt optrukne konflikt, der havde delt Altona-menighedens medlemmer i to stridende grupper – fortsat kunne arbejde for Emden og samtidig trykke Eibeschützs' polemik mod Emden. Vi må derfor antage, at Katz på et eller andet tidspunkt mellem 1751 og 1755 må have brudt med Emden og forladt hans bogtrykkeri. Tydeligvis har Katz haft brug for et sted, hvor han kunne fortsætte sin virksomhed. Her er det nærliggende at antage, at Katz arbejdede på det trykkeri, som Ephraim Heckscher havde oprettet i 1732. Her havde han trykt et antal bøger, før han blev ansat som fagkyndig inspektør på Emdens trykkeri, og her fortsatte han efter 1760 med at trykke et stort antal værker.

I 1763 udkom bogen *Kreti u'pleti* i Altona. Det var en samling prædikener med kommentarer af overrabbiner Eibeschütz. I forordet til bogen klagede overrabbineren over konflikten med Emden, som havde forbitret hans tilværelse. Man skulle på forhånd have troet, at også dette værk ville være trykt af Katz. I bogen opgives der imidlertid intet om, hvem der var bogtrykkeren. For nogle få år siden dukkede et hidtil ukendt tryk op på en bogauktion i Jerusalem. Det var et titelblad til *Kreti u'pleti*, som adskilte sig fra titelbladet på den kendte udgave af bogen.²⁰ I det nyopdukkede titelblad er det første ord i titlen udformet i træsnit med nogle karakteristiske „foldede“ bogstaver. Sådanne foldede bogstaver blev i de følgende år hyppigt brugt af bogtrykkeren Moses Bonn. Om ham ved man, at han som ung havde arbejdet i Emdens trykkeri, men hvornår han forlod denne stilling, ved man ikke – kun at han 1765-1772 trykte hebraiske bøger på kristne privilegerede bogtrykkerier. Det er da muligt, at det ejendommelige titelblad viser, at Bonn i 1763 havde fået opgaven at trykke *Kreti u'pleti*, men at trykningen er blevet opgivet formentlig af grunde, der hænger sammen med konflikten mellem Emden og Eibeschütz.

Det blev Moses Bonn, som kom til at videreføre hebraisk bogtrykkeri i Altona. Som det ovenfor er anført havde han trykt hos kristne privi-

¹⁹ Vinograd (note 15), Altona nr. 57.

²⁰ Judaica Jerusalem. Auktionskatalog 6. Marts 1991, lot 79.

legerede bogtrykkere i Hamburg og i 1772 hos den ligeledes kristne bogtrykker Christian Julius Bülow.²¹

I den periode, hvor Moses Bonn virkede i Altona, indtraf en hændelse, som klart bekræfter den holdning, de danske myndigheder indtog til spørgsmålet om censur af hebraiske tryk. I 1769 var der indløbet en klage fra kristne gejstlige over, at en hebraisk almanak, der var udkommet i Altona, indeholdt anstødelig og fornærmende omtale af kristne helligdage. Der er det mærkelige ved denne sag, at der hverken fra 1750'erne eller 1760'erne kendes jødiske almanakker trykt i Altona. Først fra 1776 og fremefter trykte Bonn regelmæssigt almanakker. Overrabbineren og menighedsledelsen kunne da også, da de blev hørt om sagen, svare, at en sådan almanak måtte være trykt uden deres viden. Udfaldet af sagen blev, at der forfærdigedes et kongeligt reskript, som pålagde menighedsledelsen at holde et mere vågent øje med de hebraiske tryk og påse, at der ikke udkom noget, som kunne virke provokerende på den kristne offentlighed.²² Hermed havde man fastslået, at censur af de hebraiske tryk var en sag, som hørte ind under det selvstyre menighedsforbundet i Altona havde fået tilstået og samtidig gjort klart, at der under denne censur også hørte pligten til at censurere for stødende omtale af den kristne religion.

Moses Bonn fortsatte med virksomheden indtil 1792, hvorefter hans sønner Juda og Samuel overtog bogtrykkeriet. Men nu var man inde i en brydningstid, som på flere måder havde indvirkning på trykning af de hebraiske skrifter.

Den traditionelle jødiske samfundsform kom i slutningen af det 18. århundrede under pres både indefra og udefra. Haskala-bevægelsen var en pendant til den vestlige oplysningstids strømninger. Den arbejdede blandt jøderne for en tilpasning til europæisk kultur. Samtidig voksede i Europa den politiske interesse for at give jøderne ligeberettigelse og integration i de enkelte nationalstater. Ligeberettigelsen udelukkede naturligvis særrettigheder, såsom rettigheden til opretholdelse af autonomi. For det hebraiske bogtrykkeri kom disse brydninger til at blive mærkbare i 1805. I året 1800 kom et myndighedskrav om, at alle bogtrykkerier i Slesvig og Holsten skulle have privilegium for at trykke. Der forelå her et generelt krav, der gjaldt lige for jødiske og kristne bogtrykkere. Brødrene Bonn ansøgte nu om et privilegium

²¹ Eksempelvis i *Maḥzor*, Altona 1772, og *Dat Kadoshim*, Altona 1797.

²² Brillling (note 3), *SBB* vol. XIII, 1980, s. 26.

og fik det meget hurtigt bevilget på lige fod med de andre bogtrykkere i hertugdømmerne.²³

Selvom princippet om lige rettigheder og lige pligter for bogtrykkerne nu skulle være gældende, viste det sig alligevel nogle år senere, at der fortsat gjaldt en særlig begrænsning i trykkefriheden for de jødiske bogtrykkere. I året 1805 tog nogle jøder i Altona, som ønskede at virke for Haskala-bevægelsens ideer, initiativ til at udgive en lærebog til brug for undervisning i den jødiske skole. De valgte et værk af Peter (Perez) Beer, der var udkommet i Prag 1793, som fortolkede jødisk historie i bibelsk tid på en helt anden måde end den traditionelle. De bad brødrene Bonn om at trykke bogen. Bogtrykkerne må have vidst, at værket ikke ville kunne få approbation fra overrabbineren, før de påbegyndte trykningen. Da overrabbineren (Zvi Hirsch Samosch, 1760-1807) erfarede, at trykningen var igang, nedlagde han forbud mod arbejdets fortsættelse. Brødrene Bonn reagerede omgående med en klage til myndighederne, hvori de henviste til, at deres privilegium ikke indeholdt noget krav om censur hverken fra kristne eller jødiske autoriteter. Deres klage blev ikke taget til følge.²⁴ Hermed fortsatte den danske regering den linie, som var pågyndt, da de første hebraiske bogtrykkerier begyndte deres virksomhed i hertugdømmerne: Spørgsmålet om trykning af hebraiske bøger var et anliggende, som hørte ind under det selvstyre, som siden Chr. 4.s tid havde været indrømmet de jødiske samfund i Altona, Hamburg og Wandsbeck.

Det Bonnske etablissement i Altona fortsatte med at være drevet af familiens efterkommere længe efter, at menighedsforbundet var opløst (1811), og efter at Altona ikke mere hørte med under den danske konges domæne (1864). Bonns hebraiske bogtrykkeri ophørte først med at eksistere i 1938, da nazismens overgreb umuliggjorde fortsat jødisk kulturel virksomhed.

Besøger man Københavns synagoge på en af de store jødiske helligdage (nytåret og forsoningsdagen), vil man bemærke, at nogle af dem, som deltager i gudstjenesten, læser af et stort værk i folioformat. Det er den *Maḥzor* (bønnebog), som er trykt hos brødrene Bonn i Altona i året 1804. Det må nok siges at være en unik foreteelse, at en bog trykt for næsten 200 år siden er i regelmæssig brug den dag idag og ikke blot er blevet en museumsgenstand. Det fortæller noget om Altona-trykkerens betydning for den kulturelle tradition blandt danske jøder.

²³ Privilegiets tekst er aftrykt hos Brillling (note 3), s. 31.

²⁴ Brillling (note 3), s. 27-30.

SUMMARY

ARTHUR ARNHEIM: *Altonas Hebrew printing establishments.*

The first attempt to obtain a royal license (privilegium) for an oriental printing establishment in Altona was made in 1708. An application was submitted on behalf of the printer Isaac de Cordova from Amsterdam. Apparently he did not succeed. The next to apply to the Danish king was Samuel Poppert, a member of the Altona community, who received a license and printed Hebrew books in his home town 1727-1730.

Ephraim Heckscher established his own Hebrew press in 1733 without a license. After publishing a few books he entrusted the establishment to a professional printer, Aharon ben Eliyahu Katz, who for more than 30 years worked for various Hebrew printing houses in Altona.

Extraordinary circumstances surrounded rabbi Jacob Emden's application for a printers license in 1743. He asked in his application for the license to be granted without any restrictions. The reason was that censorship by the chief rabbi and the community leaders on a couple of occasions had prevented publishing some of his works.

In 1751 a conflict broke out between Emden and Altona's new chief rabbi Jonathan Eibeschütz. Polemic pamphlets played an important role in the controversy, and the larger part of them came from Emden's press.

The controversy divided the Altona community into two fighting camps. Eibeschütz had to find a printer who would print his defense against Emden's attacks. The above mentioned Aharon Katz printed in 1755 the book *Luhot Edut* containing testimonies from prominent rabbis in favor of Eibeschütz. Katz had worked for Emden when he started his printing house, but had left it after the conflict broke out.

The publication of Eibeschütz's book *Kreti u' Pleti* in 1763 is surrounded with mystery. No printer is named on the title page. Recently an until then unknown title page for the book was sold at an auction in Jerusalem. On this title page some characteristic types were used which later became a 'trade mark' of the printer Moses Bonn. For some reason – probably connected to the conflict – Bonn did not finish the work and left it to Katz, who seems to have taken over the printing.

An incident in 1769 clearly demonstrates the attitude of the Danish government to the question of censorship. The government received a complaint that a Jewish calendar had been published containing texts insulting to Christianity. The government inquired with the community in Altona, who responded that it had not given any approbation for a Jewish calendar. The incident finished with a royal ordinance emphasizing the responsibility of the chief rabbi to control Hebrew printing.